

КРЕДИТНИ ИНСТИТУЦИИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ XVIII – XIX ВЕК. ОПИТ ЗА ОБЗОР

Християн АТАНАСОВ

Abstract: *The proposed paper offers an overview of the credit institutions functioning during the Bulgarian Revival period. The moral norms about interest and usury, which were determined by the religious worldview, are presented. Credit institutions are divided by religion – Islamic or Orthodox. The Ottoman state credit institutions (the "common benefit" funds and orphan funds) are described. Attention is paid to the famous Ottoman cash waqfs, which also had important activity in the Bulgarian lands. Orthodox credit institutions are also subject to analysis – the municipal funds, the school and church boards funds and so on. Special attention is paid to private credit institutions that were created after the 1840s by Bulgarians and considered the beginning of banking in the Bulgarian lands.*

Key words: *interest, usury, credit, credit institution, "common benefit" funds, orphan funds, banking*

JEL: N23, N25

Обективността изисква няколко предварителни уговорки. На първо място няма как да знаем всичките кредитни институции, които са функционирали по българските земи за времето от началото на XVIII век до Освобождението случило се през 1878 г. Архивите (български или османски) все още имат предостатъчно „тъмни петна“, които са неразкрити и съответно непознати за изследователите на финансовата история. В този смисъл шансът в бъдеще да се появят документи за още кредитни институции е относително висок и не е за подценяване.

Много трудно е да определим и кои институции са кредитни. На практика в Османската империя не можем категорично да говорим за институции, в историческия смисъл на понятието, занимаващи се, като основна дейност, с отпускане на кредити под лихва с приоритетна цел печалбата за периода от началото на съществуване на империята до 30-те години на XIX век, от когато вече имаме банково дело в модерен смисъл.

Фактите обаче сочат, че всяко доброволно или наложено по административен път сдружение на хора, независимо с каква цел – строеж на църква, създава-

не на училище, издръжка на сираци или развиване на търговия и производство, което води до генериране на някаква парична маса, може да се счита за кредитна институция, ако капиталът бъде използван за даване на заеми с цел получаване на макар и минимална лихва. Такива случаи документирани по българските земи от XVIII – XIX век имаме немалко, а логиката ни подсказва че недокументираните давания/взимания на кредити от некредитни по замисъл институции, които се оказват фактически кредитни, вероятно са били честа практика.

Търсейки институции, които приоритетно се занимават с даване на заеми, може да споменем прословутите кешови вакъфи. Да те са упражнявали лихварство и могат да бъдат определени като кредитни, но с уговорката, че тяхна цел не е била и няма как да е била, поне по закон, печалбата, която се е разглежда по-скоро като средство за следваща „благотворителност“. Същото може да се каже и за т.нар. сирашки каси, за които знаем относително малко, преди да бъдат в по-голяма степен „институционализирани“ от Османската държава, чрез нарочен правилник от 1851 г.

Останалите кредитни институции са всъщност еснафи, общини, църковни и училищни настоятелства, търговски дружества и прочее, които използват известни практики свързани с кредитирането, без това да им е приоритетна работа.

Кредитни институции, в модерния смисъл на думата, по българските земи, се раждат едва в края на 40-те години на XIX век и са православно (по-конкретно българско) дело. Това са сливенските дружества, чиято цел недвусмислено е била печалба от лихва. В началото на 60-те години на века Мидхат паша създава и т.нар. „общополезни“ каси, които приоритетно се занимават с кредитиране на селско население и се явяват един вид държавна институция.

Как да обособим тези нахвърлени факти, за да имаме по-добра представа за генезиса на кредитните институции, техните задачи, дейност и цел? Може ли да ги разграничим по религиозен признак – ислямски и православни? Или по произход и администриране на капитала – какви са те: частни, общински или държавни? Това са въпросите, които ще разгледаме в стремежа си да обясним защо част от тези кредитни институции изчезват, а други се оказват по-трайни във времето.

По-горе в текста споменахме, че ще се възприеме предимно исторически инструментариум и поради това за „институция“ ще се счита доброволно или наложено от държавата обединение на хора, които официализират дейността си със съответен документ или по силата на закон. Поради това честите сделки на лица с лихвари, които също са един вид „институция“, макар и неформална, няма да бъдат разглеждани. Статията няма да разгледа и еврейските сдружения, които несъмнено са функционирали по българските земи. Те ще бъдат обект на отделно проучване.

I. Религия и история като фундамент

Обичайната човешка дейност – взимането на заем и съответно даването на такъв с цел реализирането на някаква печалба е действие, което със сигурност е познато още на първите цивилизации. Кредити със зърно, метали и монети са предлагали шумери, елини и римляни (Homer, & Sylla, 2005, pp. 17, 33-47).

Такава древна и честа практика не може да остане незабелязана от световните монотеистични религии – юдаизъм, християнство и ислям. В една или другата степен всички те взимат отношение към лихвата и лихварството. По правило религията е негативно настроена към лихвата. Забрани за даване на кредити с цел печалба имаме в свещенните текстове и на трите религии – в Стария и Новия завет (Homer, & Sylla, 2005, p. 67), както и в Корана (Atanasov, 2017, p. 34).

Налице са обаче значителни нюанси в християнството по линията Западна и Източна църква и папоцезаризъм и цезаропапизъм. В православния източен свят поради възприетия принцип на цезаропапизма, т.е. доминация на светската власт над религиозната, имаме и по-толерантно отношение към лихвата – тя не е забранявана, а византийските императори се опитват да я нормират (Nenovsky, & Penchev, 2015, p. 634; Penchev, 2015, p. 144). Това ще направят и османските султани, които също няма да забранят кредитирането.

Такива дълбоки и разнопосочни влияния ни затрудняват да групираме кредитните институции по някакъв признак. Трудно може да се насочим към класическо икономическо деление на база произход на капитала – частен, общински или държавен. Така например касите на църковните настоятелства се формират от вноски на частни лица, но и от други приходи – дарения, завещания, наеми от имоти и прочее. Това важи и за обществените институции – общини, училища и т.н., които съумяват да изградят собствени каси, от които впоследствие отдават пари под лихва. „Общополезните“ каси пък на практика са направени с частни капитали, но след административна намеса – те са инспирирани от държавата и са си държавна институция.

Трудно е кредитните институти да бъдат разпределени по религиозен признак. Така например сирашките каси се свързват с класически ислямски практики, но можем да бъдем сигурни, че подобен стремеж за осигуряване на условия за достоен живот на сираците имаме и сред християнските общности. Освен това тези институции са ръководени, на ниско ниво, и от мюсюлмани и от християни. Османските вакъфи са ислямска институция, но имаме данни и за вакъфи на християни, монаси и манастири са притежавали вакъфски имоти (Ihchiev, 1910, pp. 600-602) и прочее. „Общополезните“ каси са изградени от османската държава, но предимно с пари на местни християни, подобно на сирашките каси са администрирани на висше ниво от мюсюлмани, но и от християни на нисше.

Въпреки това в текста ще възприемем техническо деление на база религия – макар и условно. Прави се, защото чисто православни институции като църковни настоятелства са отпусkali заеми под лихва и са секли пари. Очевидно в тях няма как да са членували мюсюлмани и евреи, макар нищо да не пречи те да са им били клиенти. Освен това, без твърде много да преекспонирам този факт, по-толерантното отношение към лихвата на източното православие, наред със силното западно влияние, ще се окажат според мен онзи фактор, който ще доведе до появата на модерни кредитни институции, чиято цел е печалбата.

II. Ислямски (османски), частни и държавни

Кешовите вакъфи

Ще започна с т. нар. парични или кешови вакъфи (*cash waqfs*), за които има натрупан значителен обем литература. Вакъфът всъщност е религиозна фондация, която включва определено имущество – движимо и/или недвижимо, приходите от което се използват за някакви благородни инициативи. Това е „частният сектор“ в империята, който по мнение на специалисти е характерен за около една трета от земите ѝ (Mutafchieva, 1993, pp. 408-409). Още от предходните столетия, особено през XV–XVI в., на Балканите и в българските земи в частност са учредени обширни поземлени вакъфи. Това става чрез оформяне на нарочно „завещание“, т.нар. вакъф-наме, в което собственикът на имуществото определя част от приходите от него да се използват за някаква „богоугодна“ цел. Така се оформяли и прословутите парични вакъфи, които са многократно изследвани в чуждата и българската историопис (Mutafchieva, 1993a, pp. 378-398; Mandaville, 1979, pp. 289-308; Çizakça, 1995, pp. 313-354). При тях сумата, която се вакъфира, се използва за отпускане на заеми при точно фиксирана лихва, обикновено до 10%, но имаме и случаи на по-висок процент – 12,5 и дори 15, най-често с изричното условие, част от печалбата от получената лихва да се използва за някакво „общополезно дело“ – строеж на мост, чешма, кухня за бедни, консумативи за джамия и т.н.

Защо тези парични вакъфи не се превръщат в истински банки? Без да търсим подробен и всеобхватен отговор на този въпрос ще посочим най-очевидното. На първо място при вакъфирането следва да се фиксират всички параметри свързани с имуществото и неговото използване и експлоатация. Точно се упоменава сумата, която не може да се променя. Така, ако например дадено лице вакъфира 1 000 акчета в края на XVII век, то през осемнадесетото столетие и през следващия XIX век тази сума ще е обезценена. Османската държава, поне до 40-те години на XIX век, непрекъснато девалвира монетите си.

Фиксирани са и размерът на лихвата, сумата, която ще се разходва за „общополезното“ дело и прочее неща, които правят паричния вакъф доста статичен във времето и неспособен да се нагажда към пазарната конюнктура. Въпреки тези недостатъци обаче са налице немалко податки за парични вакъфи от българските земи дори от XIX век.

Така например в един регистър от Русе е записано, вероятно документът се отнася до началото на XIX век, че паричен вакъф, част от чийто приходи отиват за възнаграждения на служителите в месджида (мюсюлманска религиозна сграда) в село Червена вода (Русенско), получава приходи от лихва (Radushev, Ivanova, & Kovachev, 2003, p. 176). В друг регистър на приходите, разходите и имуществото на вакъфа на джамията Яхия паша във Видин също имаме податки за наличието на пари дадени под лихва. Така за 1854 г. са описани приходите на фондацията от лихви, наеми от дюкяни и прочее (Radushev, Ivanova, & Kovachev, 2003, p. 174).

На практика имаме доста данни, макар и разпръснати, че вакъфи са отдавали пари под лихва през целия период на османското владичество в България. Вакъфите, обаче имат определен лимит и не могат да се превърнат в модерни кредитни институции.

Сирашките каси

Една кредитна институция, която от сравнително скоро привлича вниманието на изследователите от България и Турция. Точният термин, с който се изписват в документацията е сирашка каса (*eytam sandığı*). Какви са тези каси и къде може да търсим техните корени? Всъщност това е една доста стара практика, при която имущество на починали лица не се прехвърля пряко на техните непълнолетни наследници, а се продава обикновено на търг и едва след като детето навърши определена възраст получава това, което е следвало да наследи по право. Процедурата се ръководи от кадията, който назначава и попечител на децата. Получените при продажбата на имотите суми се съхраняват в нарочен сандък и се използват обикновено за отдаване на кредити под лихва (Berber, 2017). Интересното е, че през 1851 г. държавата формално институционализира касите като обнародва нарочен правилник, по който те да функционират, след което публикува и други разпоредби (31 декември 1851 г./7 ребиюлеввел 1268 г.)¹. Съгласно този правилник се образува Управление на сирашките имоти (*Emval-i Eytam Nezareti*), което е подчинено на шейхюлисляма (Çanlı, 2002, p. 58; Çanlı, 2003, p. 60). Тези институции доскоро бяха само споменавани от български изследователи разглеждащи кредита в по-голям контекст (Nenovsky, & Marinova, 2017, pp. 364-365) и едва в последно

¹ Destur, C. I, 270-275 и сл.

време привлякаха по-сериозно внимание. Става дума за изследванията на Надя Манолова-Николова, посветени на трънската сирашка каса (Manolova-Nikolova, 2017, pp. 316-334; Manolova-Nikolova, 2017a, pp. 375-387). В тях Манолова прави безспорно важни приноси, които отговарят на някои въпроси, но поставят и премного нови. На първо място прави впечатление, че очевидно касите в голяма степен се осланят на ислямските и християнски традиции на взаимопомощ в тази сфера по места и особено, че те в някаква степен взаимно се допълват със създадените по-сетне „общополезни“ каси. Както авторката отбелязва, нямаме данни за това, че институциите основани от Мидхат паша през 1863/64 г. са отпускали заеми на жени. Противно на това, в трънския случай, имаме отпуснати 25 заема (от общо 106), или 23,6 %, на жени, от които само две са вдовици, а останалите нямат никаква връзка с починалите (Manolova-Nikolova, 2017, 310). Едва ли това е случайно и е единичен случай от Трън.

Ще спрем с предположенията дотук и ще допълним, че това несъмнено е кредитна институция, която заслужава допълнително да бъде изследвана, както в контекста на християнската и ислямска традиция за полагане на необходимите грижи за децата, така и по отношение на тяхното очевидно тясно взаимодействие с „общополезните“ каси. Несъмнено те са важен инструмент за кредитиране, но самият акт на отпускане на кредит и търсенето на по-висока печалба не е тяхна приоритетна задача. Това се прави за да може имуществото на покойниците да се запази и евентуално да се разшири, с крайната цел да бъде то предадено на децата след като навършат пълнолетие. Един първоначален ангажимент, който трябва да се има предвид при разглеждането на тези институции.

„Общополезните“ каси

Стигаме до „общополезните“ каси, които вече са институция създадена от Османската държава с основна цел да осигури евтин кредит за селскостопанското население. Те впрочем също не могат да „избягат“ встрани от религиозните норми и морал и в крайна сметка османските администратори при тяхното създаване изрично подчертават, че част от печалбата им ще бъде използвана за „богогодна“ цел (Atanasov, 2017, p. 36).

Вестник „Дунав“ публикува устройствения правилник на институцията и в него е записано (член 19): *Печалбата, която остава от лихвата на капиталът от градските каси ще се харчи за да посреща масрафите на училищата, на калдаръмите, чешмите и на мостовете. Освен за тия четири вида благотворителни работи, не е позволено печалбата да се харчи за друго*². Това условие, печалбата задължително да се ползва за „общото благо“, очевидно е твърде характерно за османските кредитни институции. Видяхме го и при кешовите ва-

² Дунав, Год. 1, 5 май 1865, брой 10.

къфи, които използват за подобни дейности печалбите си, има го и при сирашките каси. Османските власти много държат на него, за да придадат по този начин „по-богоугоден“ профил на тези иначе, от религиозна гледна точка, морално осъдителни действия на институциите – да предлагат заеми срещу лихва.

III. Смесени – ислямски и православни

Тук ще посочим еснафските организации в градовете, които може да са както съставени само от християни, така само от мюсюлмани или пък смесени (Atanasov, 2008, pp. 152-155). Те също създават свои каси, които обикновено се използват за взаимопомощ, за подпомагане на строежи на култови сгради, училища и прочее. Заеми са давани, нисколихвени или дори безлихвени, и на членове на същия еснаф в случай на нужда. Има данни, че еснафските каси за предоставяли кредити и на външни за съответната институция лица. Никола Лазаров обобщава, че към 1850 г. в българските земи под османска власт са действали около 3 000 занаятчийски каси, брой който няма как да потвърдим, но не можем и да отречем (Lazarov, 1997, p. 28).

Известно е, че еснафски каси са раздавали през Възраждането заеми на своите членове с лихва под 10 % (History, 1981, p. 403). Такива са лихвите искани от касите на еснафите срещу кредит през 50-те години на XIX век (Pandov, 1939, p. 46). През 1866 г., кожухарите в Охрид също създават своя каса, която по изрази на някои автори: *...бързо се превръща на практика в местна банка, която осигурява финансов гръбнак на обществения живот в Охрид. Нейните настоятели финансират училищното дело и църковната борба. За целта те раздават парите с 10 % лихва* (Hristov, 2016, p. 412).

Кредитирането в Пловдив изглежда е било измежду дейностите на абаджийския еснаф. Институцията е отпускала заеми с годишна лихва от 12 %, не само на еснафлии, но и на търговци, манифактуристи и предприемачи. Интересно е да се отбележи и фактът, че касата на абаджиите е раздавала кредити и за обществени нужди – на болницата, училищата и църквите с облекчена лихва до 10 % (Zargyanova, 1998, pp. 84-85).

Възможно е да се представят много други подобни примери, но и от тези ясно си личи, че и еснафските каси могат условно да се причислят към институциите, извършващи кредитна дейност, макар очевидно това да не им е основната задача.

IV. Православните кредитни институции

Със стремеж към „общополезна“ дейност

Православните институции също играят значителна роля в икономическия живот по места. Известно е например, че някои църковни настоятелства секат собс-

твени монети, което е фактологично много добре представено в обобщаващото проучване на Христо Харитонов (Haritonov, 2010) и в последно време анализирано и теоретично разяснено от Пенчо Пенчев и Николай Неновски (Nenovsky, & Penchev, 2014, pp. 349-372). Според архимандрит Павел Стефанов няма съмнение, че българските църкви започват да развиват кредитна дейност по примера на вакъфите и в средата на XVIII век това предизвиква гнева на моралиста йеромонах Йосиф Брадати от Рилския манастир, който задава риторичен въпрос: „*Прилично ли ест иноком да сме сребролюбци...? И на файда да даеме гроши?*“ (Stefanov, 2007, pp. 13-14). Въпреки негативните мнения практиката продължава и имаме данни за давания на кредити от църквата в квартал Бояна, град София, за периода от 1762 до 1878 г. Също и за три габровски църкви: това са църквата „Св. Богородица“, която през 1853 г. предоставя заем от 13 000 гроша, „Св. Троица“ през 1874 г. кредитира местни занаятчии и търговци общо със 71 847 гроша (Stefanov, 2007, p. 11), а известно е и че настоятелството на църквата „Св. Петка“ също е опускало заеми срещу лихва за да обезпечи издръжката на храма в Габрово (Haritonov, 2008, p. 122).

Освен това кредити са предоставяли и българските общини, училищните и читалищните настоятелства и други сдружения (Pandov, 1939, pp. 35-37). Според Вирждиния Паскалева общините имали имоти, които отдавали под наем, участвали в търговски сделки и давали пари и на заем, срещу лихва (Paskaleva, 1964, p. 74). Може да бъдем и по-конкретни. Известно е например, че габровската община е използвала лихварските операции за да увеличи своите материални активи (Pletniov, 1993, p. 21).

Кредити са раздавали и училищните каси. Благодарение на много интересна студия на Веселин Горанчев знаем, че взаимното училище в Арбанаси, *както и други училища от тази епоха, работи и като кредитна институция*. В документ от 1846 – 1847 г. са записани кредитополучателите, които за взели заем от училищната каса и съответно лихвите, които дължат. Авторът посочва и сравнително високата лихва, срещу която училището отпуска заеми – тя е в размер на 20 %, вероятно на годишна база (Goranhev, 2017, p. 50).

Кредитни институции от „капиталистически“ тип

Обобщавайки информацията, която имаме от изследвания и източници към този момент следва да представим и дружествата, които нямат „вменен“ ангажимент, било религиозен или морален, да „оправдават“ лихварските операции, които извършват и да гарантират, че част от реализираните им печалби ще бъдат използвани за „общото благо“. Според мен това са и вече капиталистическите дружества, които търсят личния интерес на съдружниците, които ги формират, без да го подчиняват на общия – дори само на хартия.

При тях отново ще бъдем условни – доколкото не всички сдружения имат за основна дейност кредитирането. В повечето случаи то се комбинира с търговия, производство и въобще всякакъв друг източник на печалба. Така например основната дейност на галацката и букурещката кантора на къщата „Евлоги и Христо Георгиеви“ първоначално е търговията, но постепенно кредитните операции придобиват все по-голяма тежест (Коеп, 1975, р. 63). В пловдивските търговски фирми масово наред с търговията се извършват и кредитни операции (Zargyanova, 1998, pp. 84-85).

Така първите български търговски сдружения през периода на Възраждането се оказват достатъчно гъвкави и в крайна сметка разпределят умело дейностите си като дават приоритет на една или друга в зависимост от конюнктурата. Те могат да бъдат разглеждани като кредитни институции, защото активно се занимават и с лихварство. Това ясно се вижда и от обобщаващото изследване на Светла Атанасова за търговските сдружения във Велико Търново през възрожденския период, където по-големите дружества се оказват и активни кредитори (Atanasova, 2014, pp. 462-478).

Ако трябва да посочим обаче чисто кредитна институция, която приоритетно се занимава с лихварство с цел генериране на печалба за акционерите си то несъмнено следва да представим сливенските дружества, едно от които, според Иван Русев, е и най-ранният към момента известен на науката прототип на банково учреждение. Това е основаното на 1 януари 1849 г. „Сливенско содружие“ (Roussev, 2000, pp. 26-40). Институция, която предоставя своите капитали срещу годишна лихва в размер на около 21 % (Roussev, 1996, р. 213). В случая за нас е важно, че разполагаме с публикация на учредителния договор на „Компания лихвена“ от 1 септември 1858 г., дружество, което може да се счита за приемник на по-ранното „Сливенско содружие“. В този договор няма нито ред, който да регламентира някакво по-следващо разходване на печалбата за общополезни цели, дори напротив, в него четем: *Колкото годишна печала придобий с Божи-ята помощ това содружество кату извадим содружеските разности ще са дели на годината на секому според положения му капитал суцо ще делим и пагубата отъ която Бог да ни запази.* Освен това съдружниците изрично подчертават, че ще работят само в своя полза и ничия друга: *Сичките тия от горните условия кату намерихми добре зговорехме са и са обицаваме тяхното уардвание и как ще са трудим чистосердечно и вярно за ползите на содружеството* (Roussev, 2015, pp. 662-664). Очевидно учредителите на сливенската „Компания лихвена“ нямат никакви религиозни или морални съображения и най-чистосърдечно декларират, че за тях приоритет е печалбата на компанията и техният личен интерес.

Кредитна дейност развива и основаното на 1 февруари 1869 г. „Българско търговско дружество“ в гр. Варна, което дълго време бе считано за най-ранната банка по-българските земи. Неговият устав също е публикуван и от него е видно, че дружеството не обвързва дейността си с никакви ангажименти към други, освен към акционерите си (Lazarov, 1997, pp. 34, 35-39).

Несъмнено модерна кредитна институция е и банкерската къща „Ганчо С. Парасков & синове“, създадена през 1876 г. в Килифарево. Основна дейност на дружеството са: откриване на текущи сметки срещу лични и реални гаранции, отпускане на кредити срещу гаранция с ценни книжа, скъпоценни предмети и ипотека на недвижимо имущество и прочее (Atanasova, 2017, p. 457).

Можем да бъдем още по-фактологични, но това едва ли е необходимо. Помнение на изследователите голямата част от акционерните дружества основани от българите през Възраждането се занимават с лихварска дейност като *обществено-потребна конкуренция на частното лихварство* (Roussev, 2015, p. 532). Вероятно печалбите от кредитни операции са и по-сигурни и доходоносни от инвестициите в търговия или производство.

V. Западни банкови институции, с държавно и без държавно участие

Споменахме, че на общоимперско ниво банково дело, в модерния смисъл на думата, започва да се развива от 30-те години на XIX век. Първоначално то е в ръцете на банкерите от истанбулския квартал Галата – в повечето случаи арменци и гърци, а също и чуждестранни търговци, разполагащи със значителни капитали (Pamuk, 1988, pp. 210-213). През 1842 г. е открита Смирненската банка (Banque de Smyrne). Инициативата е на няколко британски търговци, но през следващата година банката е закрыта (Issawi, 1980, p. 340).

По-късно, през 1863 г., с английски и френски капитали се създава Имперската османска банка (Imperial Ottoman Bank), която според Шефкет Памук играе роля на квази централна банка на империята (Pamuk, 2000, p. 204). По мнението на Едхем Елдем банката, в която има и силно държавно участие, е важна за цялостната програма на османското правителство и е инструмент на държавната политика за модернизация (Eldem, 1999, p. 50).

Тази банка открива свои клонове в Русе и Пловдив. Вестник Дунав публикува, в няколко броя, информация за отварянето на клон на Отоманската банка в дунавския град³. Филиалът на банката е отворен и е ръководен от „двама чужденци – Хайнц и Кур“ (Bakardzhieva, & Yordanov, 2001, p. 114). Следва създаването на няколко други банки, които обаче имат малко отношение към българските земи (Issawi, 1980, pp. 340-341).

³ Дунав, Год. 11, 27 авг. 1875 г., брой 1001 и следващи.

Заклучение

Очевидно е налице голямо разнообразие от институции, които предлагат кредит – като първостепенна или странична задача. Разнообразието обаче не гарантира достатъчно предлагане на кредитната услуга и съответно конкуренция. Повечето институции практикуват кредитирането като дейност, която е допълнение към основните им активности – това са различните каси към общини, еснафски сдружения, църкви, сирашки наследства и прочее. Едва в края на 40-те години на XIX век се раждат институции, които са ангажирани приоритетно с отпускане на заеми срещу лихва. Първоначално това са частни институти, но впоследствие те съжителстват и с държавни такива – особено през 60-те години на XIX век, когато започват да функционират „общополезните“ каси.

Голямата част от кредитните институции остават малко или много повлияни от религиозните норми и принципно отрицателното отношение на средновековния мироглед към лихвата и лихварството. Поради това търсят морално оправдание за да развият своята дейност. Дали искрено или не – няма как да се прецени. Това на практика важи за всички институции, включително за османските държавни кредитни институти, при които нормативно е гарантирано, че части от печалбите добити от лихвата ще се използват за „общото благо“. Изключение правят частните православни кредитни институции от модерен тип основани първоначално в Сливен. Те са нови не само от гледна точка на организация – използване на акционерен принцип и прочее, но и нови по дух – не търсят морално оправдание за печалбите си от лихварски операции. Така, че търсейки, макар и не целенасочено, нови, модерни, капиталистически тип, институции, които да нямат религиозни „задръжки“ следва да посочим, че по българските земи те са православно (по-конкретно българско дело).

Трудно може да се прецени обемът на капиталите на държавните („общополезните“ и сирашки каси) и общински (общински, църковни, училищни, читалищни каси и прочее), срещу частните кредитни институции (прототипи на модерни банки). Твърде вероятно е първите да имат доминантна роля, особено ако се направи сравнение със ситуацията в Следосвобожденска България, когато имаме първостепенна роля на държавните капитали срещу частните. Тези държавни кредитни институции се оказват и по-трайни във времето. Дали заради честите политически превратности, през които преминава България след 1878 г., или поради специфични особености свързани с народопсихологията на българското общество не може да бъдем сигурни. Така или иначе фактите са категорични, че първите частни кредитни институции от модерен тип по българските земи не просъществуват много дълго, част от тях не доживяват и Освобождението. Противно на това „общополезните“ и сирашките каси се оказват в основата на Българска земеделска банка и на популярните банки след 1878 г.

REFERENCES:

- Atanasov, Hr 2008, *In the Ottoman Periphery: Society and Economy in 18th Century in Vidin and Its District*, Sineva, Sofia. (in Bulgarian)
- Atanasov, Hr 2017, *Development of the Agricultural Credit in the Danube Vilayet. The "Common Benefit" Funds During the 60s and the 70s of the 19th Century*, Faber, Sofia. (in Bulgarian)
- Atanasova, Sv 2014, *Turnovo trade companies during the Revival period. Models of Economic Behavior*, Faber, V. Turnovo. (in Bulgarian)
- Atanasova, Sv 2017, 'The history of the Gancho S. Paraskov & Sons Banking House and Gancho S. Paraskov & G. Yordanov Genchev - Kilifarevo from 1876 to 1923', *Proceedings of CEHR*, Vol. 2, pp. 456-474. (in Bulgarian)
- Bakardzhieva, T & Yordanov, St 2001, *Ruse. Space and History (end of 14th century - 70's of the 19th century). Urban planning. Infrastructure. Objects*, Ruse. (in Bulgarian)
- Berber, M 2017, Orphan Funds in the Ottoman Empire. Unpublished report.
- Çanlı, M 2003, 'Eytam İdaresi-Sandıkları ve Osmanlı Devletinde Yetimleri Ekonomik Haklarının Koruması', in *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler. Editörler Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali ve Aylin Koç*, İstanbul, pp. 59-86.
- Çanlı, M 2002, 'Eytam İdaresi ve Sandıkları (1851-1926)', in *Türkler, 14, Editörler Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca*, Ankara, pp. 57-73.
- Çızakça, M 1995, 'Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823', *Journal of the Economic and Social History of the Orient (JESHO)*, Vol. 38, pp. 313-354.
- Eldem, E 1999, 'The Imperial Ottoman Bank: Actor or Instrument of Ottoman Modernization?', in *Modern Banking in the Balkans and West-European Capital in the nineteenth and Twentieth Centuries, Ed. by Kostas P. Kostis*, pp. 50-60.
- Goranhev, V 2017, 'Arbanasi during the Ottoman Period (XV – XIX cc.) (History, Economic Development, Educational Work)', *Epohi*, Vol. XXV, Issue 1, pp. 11-63. (in Bulgarian)
- Haritonov, H 2008, 'Coins of St. Petka Church in Gabrovo'. *Numismatics, Sphragistics and Epigraphy*, Vol. 4, pp. 121-144. (in Bulgarian)
- Haritonov, H 2010, *Coins of the Christian Temples in Bulgaria*, Veliko Turnovo. (in Bulgarian)
- History, 1981, *History of the financial and credit system in Bulgaria*, Vol. 1, Varna. (in Bulgarian)
- Homer, S & Sylla, R 2005, *A History of Interest Rates*. Fourth Edition. Wiley.
- Hristov, D 2016, 'Urban Economy of the City of Ohrid (19th C – 20th C)', *Proceedings of CEHR*, Vol. I, pp. 405- 419. (in Bulgarian)

- Ihchiev, D 1910, *The Turkish Documents of the Rila Monastery*, Vreme, Sofia. (in Bulgarian)
- Issawi, Ch (ed.) 1980, *Economic History of Turkey 1800-1910*, Columbia University Press, New York.
- Jeinov, I 1985, 'History of the trade association of Vassil and Vlado Manyov with Hadji Yordan Slavov from Ruse (1864-1870)', *Proceedings of the Museums in Northern Bulgaria*, Vol. 11, pp. 71-78. (in Bulgarian)
- Koen, D 1975, 'Banking activity of the "Evlogi and Hristo Georgievi" company in the Bulgarian lands until the Liberation', *Historical review*, Is. 6, pp. 63-74. (in Bulgarian)
- Koyama, M 2010, 'Evading the 'Taint of Usury': The usury prohibition as a barrier to entry', *Explorations in Economic History*, doi:10.1016/j.eeh.2009.08.007, pp. 1-23.
- Lazarov, N 1997, *History of the Bulgarian National Bank and Banking in Bulgaria*, Siela, Sofia. (in Bulgarian)
- Mandaville, E 1979, 'Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire', *International Journal of Middle East Studies (IJMES)*, Vol. 10, No. 3, pp. 289-308.
- Manolova-Nikolova, N 2017, 'The Tran Orphan Fund 1872 – 1875', in *Bulgarians in the Ottoman Empire, 19th century: notions, structures, personalities*, Vania Racheva (ed.), Sofia, pp. 305-335. (in Bulgarian)
- Manolova-Nikolova, N 2017a, 'The Orphan Funds in the Ottoman Empire – the Tran Fund 1872 – 1875', *Proceedings of CEHR*, Vol. II, pp. 375-387. (in Bulgarian)
- Mutafchieva, V 1993, 'Main problems in the study of waqfs as part of the Balkan socioeconomic structure under Ottoman rule', in *Ottoman socio-economic history (researches)*, Sofia, pp. 408-409. (in Bulgarian)
- Mutafchieva, V 1993a, 'On the role of waqfs in the urban economy of the Balkans under Turkish rule (XV-XVII century)', in *Ottoman socio-economic history (researches)*, Sofia, pp. 378-398. (in Bulgarian)
- Nenovsky, N & Penchev, P 2014, 'Money without a State: Currencies of the Orthodox Christians in the Balkan Provinces of the Ottoman Empire (17th –19th centuries)', *The Review of Austrian Economics*, Vol. 27, № 2, 2014, pp. 349-372.
- Nenovsky, N & Marinova, Ts 2017, 'Agricultural Cooperative Credit in Bulgaria from the Ottoman Period to the First World War', *Sociological Problems*, 1-2, pp. 360-377.
- Pamuk, Ş 1988, *Osmanli-Turkiye Iktisadi Tarihi – 1500-1914 (yıl)*, Istanbul.
- Pamuk, Ş 2000, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press.
- Pandov, D. M 1939, *The Craftsman Loan in Bulgaria. History and Legislation - Today's Organization - Theory and Practice*, Sofia. (in Bulgarian)

- Paskaleva, V 1964, 'For the Self-Government of the Bulgarians during the Revival', *Proceedings of History Institute*, 14-15, pp. 69-84. (in Bulgarian)
- Penchev, D. P 2015, 'Economic forms, state socio-economic policy and socio-economic ideas of Bulgarian society in the context of the orthodox Christianity (9th - first half of the 19th century)', *Economic Thought*, 4, pp. 137-151.
- Pletnirov, G 1993, 'The Gabrovo municipality during the Revival', *Epohi*, Vol. I, 3, 1993, pp. 14-22. (in Bulgarian)
- Radushev, Ev, Ivanova, Sv & Kovachev, R 2003, *Inventory of Ottoman Turkish Documents about Waqf Preserved in the Oriental Department at the St St Cyril and Methodius National Library. Part I — Registers*, Sofia.
- Roussev, Iv 2000, 'On the question of which is the first Bulgarian bank – discussion and documentary', *Bulgarian Historical Library*, no. 4, pp. 26-40. (in Bulgarian)
- Roussev, Iv 1996, *Companies and manufactures in the region of Sliven – Kotel during the Revival period*, Faber, Veliko Turnovo. (in Bulgarian)
- Roussev, Iv 2015, *The commercial modernization during the Bulgarian National Revival period (18th – 19th cc.) as a culture and a practice*, Rovita, Veliko Turnovo, 2015. (in Bulgarian)
- Stefanov, P 2007, 'The financial activity of the Bulgarian Church in the past', *Minalo*, 4, pp. 7-14. (in Bulgarian)
- Zapryanova, Sv 1998, 'Attempts to create a modern credit system in Plovdiv', in *"Plovdiv on the Road to the Modern World". Edition with reports from the National Scientific Conference with Scientific Leader Prof. A. Pantev, 20-21 May 1998*, Plovdiv, pp. 84-90. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Hristiyan Atanasov – Associate Professor, PhD
State University of Library Studies and Information Technologies
Department of Library Management and Archives
Sofia 1784, Tsarigradsko Shose, No 119
E-mail: h.atanasov@unibit.bg